

Марияна ВИТАНОВА
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките, България

ЕТНОЛИНГВИСТИЧНИЯТ РЕЧНИК
НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА МЕДИЦИНА – ФРАГМЕНТ
ОТ БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА

Mariyana VITANOVA
Prof. Lyubomir Andreychin Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

THE ETHNOLINGUISTIC DICTIONARY
OF BULGARIAN FOLK MEDICINE: A FRAGMENT
OF THE BULGARIAN LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Over the centuries, traditional Bulgarian folk culture has developed a system of healing practices and magical rites for the treatment and prevention of various diseases. The lexemes from the thematic groups of health and disease reveal the knowledge and experience of Bulgarians in the treatment and prevention of diseases, as well as the place of physical and mental health in their value system. The aim of the Ethnolinguistic Dictionary of Bulgarian Folk Medicine is to present the concepts of health and disease in the Bulgarian linguistic picture of the world in a synchronous and diachronic aspect, revealing their linguistic representatives in dialects from all over the Bulgarian language and medieval manuscripts.

Keywords: dictionary; folk medicine; Bulgarian linguistic picture of the world.

Здравето и болестта са два от най-важните фактори в човешкия живот. Традиционната народна култура развива през вековете система от лечебни практики и магически обреди с лечебна цел. В борбата с болестите българите изграждат богата система от знания, свързани с лечението на различните заболявания. Целта на изработения от сътрудници на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ *Етнолингвистичен речник на българската народна медицина* (Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, София, 2021) е да бъде представена в лексикографски вид богатата и разнообразна диалектна лексика, свързана с лечебния процес и предпазването от болести. В *Речника* е включен материал от цялото българско езиково землище и от средновековните български паметници. По този начин се представя в относително пълен вид още един фрагмент от народната култура, както в синхронен, така и в диахронен аспект.

В авторския колектив на *Етнолингвистичния речник на българската народна медицина* участват сътрудници от Секцията за етнолингвистика и Секцията за история на българския език при Института за български език „Проф.

Любомир Андрейчин“ (БАН): доц. д-р Марияна Витанова (ръководител на проекта и редактор), доц. д-р Ваня Мичева (редактор), доц. д-р Йоанна Кирилова, доц. д-р Калина Мичева-Пейчева, гл. ас. д-р Надежда Николова.

Материалът за речника е събиран от диалектни архиви и публикувани източници като *Архив за Български диалектен речник* на Секцията за диалектология и лингвистична география при Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“, *Речник на българския език* на Найден Геров (Т. 1, 1975 – Т. 6, 1978), *Български етимологичен речник* (Т. 1, 1971 – Т. 8, 2017), *Идеографски речник на българския език* (Т.1, 2012), *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век* (1974), речници на отделни говори или диалектни региони, монографии, студии, статии по диалектология и етнология и др.

В *Речника* са описани също лексемите и словосъчетанията, извлечени от представителни средновековни български ръкописи. Това дава възможност да се проследи в известна степен историческият развой на названията, свързани с лечебния процес, наличието или отсъствието на приемственост, напр. ‘твърдо, подкожно мастно натрупване в резултат на запушване на мастните жлези’ – *мѣртва кос* (Габрово; Попско, Крумовградско; Горно Райково Смолянско; Долно Райково, Смолянско) ... ♦ *мѣртка косъ* (Пр); ‘хронична болест на централната нервна система с периодични припадъци и гърчове, епилепсия’ – ... ■ *вонкашно* (Беровско; Логодаж, Благоевградско; Струмишко) ... ♦ *вонкашно* (Цонев 1910); ‘голямо гнойно образуване, което се формира около космен фоликул; цирей’ – *чир* (Ботевградско, Самоковско, Трънско) ... ♦ *чиръ* (ПД) и др.

Използвани са материали и от апокрифни молитви в ръкописи от X до XVII в., тъй като те са извънканонични и в по-голяма степен представят народните вярвания за болестите и техните причинители: от *Зайковския требник от XIV в.* по изданието на М. Цибранска-Костова, Е. Мирчева (2012); от Б. Ангелов, М. Генев *Стара българска литература в примери, преводи и библиография* (1922); от Б. Цонев *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека* (1923); от Н. Овчаров *Няколко слабо известни апокрифни молитви от 1497/1498 г.* (1998); от Ив. Дуйчев *Апокрифни формули и заклинания против болести и страдания* (1954) и от поредица публикации на К. Попконстантинов за текстове върху оловни амулети. В *Речника* са включени лексеми и словосъчетания от ръкописни лековници от XVIII и XIX в. по изданията на Е. Спространов, Хр. Кодов, И. Кепов и др.

Етнолингвистичният речник на народната медицина е от тълковен тип, но е структуриран на тематично-идеографски принцип. Оформянето на речниковите статии е на ономаσιологичен принцип – от значението към формите. Статиите започват с речниковите дефиниции, след което се представят съответните названия, като в скоби се описва и тяхното географско разпространение или се посочва източникът, от който е ексерпиран материалът. Диалектните названия са подредени по азбучен ред. Словосъчетанията не се отделят самостоятелно, а се включват на съответното място в азбучния ред.

След знак ■ се привеждат всички названия, заместители на думата табу за болест. Включват се както определените като евфемизми от М. Китанова лексеми и словосъчетания, чрез които се постига смекчаваща речева функция (Китанова 2018), така и табуистичните названия по терминологията на Б. Попов (Попов 2001, Попов 2002), които могат да имат не само положителна, но и отрицателна конотация.

Регистрираните лексеми или словосъчетания от средновековните писмени паметници са изброени в края на речниковите статии, като са отделени със знак ♦. В скоби са посочени източниците. Старобългарските лексеми освен по азбучен ред са подредени и хронологично според паметниците, от които са екскерпирани. Например:

‘болест с висока температура и силни тръпки, треска’ – *тресàвица* (Илчев и др., 1974), *трèска* (Тръстеник, Плевенско), *трèска* (Банат), *трьòска* (Ардинско, Девинско, Смолянско), *трèскавица* (Долно Тлъмино, Босилеградско), *трясàвица* (Илчев и др., 1974); ■ *ба̀ба дру̀сла* (Георгиев и др., 1971), *ба̀ба Трèска* (Тетевен), *добра̀ва* (Георгиев и др., 1971), *добру̀ха* (Георгиев и др., 1971), *грозѝца* (Брезнишко, Пиротско, Трънско, Царибродско); ♦ *огнѝца* (ЙЗл, ГЦ, ТД, ЛД), *стоу̀денѝца* (ПД), *стоу̀день* (С), *трас̀вица* (СЕ, ПД), *я̀за жег̀жца̀та плъ̀тъ* (СЕ).

Условно речникът може да бъде разделен на две части – диалектна и етнолингвистична. В диалектната част са представени названия на болести, симптоми, състояния и действия, свързани с нарушаването на основната жизнена дейност на човешкия организъм, болните лица, практиките с лечебна и профилактична функция. Втората част – етнолингвистичната, включва названия на болести, симптоми, състояния, действия, причинени според народните вярвания от нечисти сили, магии, урочасване или преминаване през нечисти места, както и названия на демони, нечисти сили и нечисти животни, предизвикващи болести. Тъкмо в тази част най-ясно личи етнолингвистичният принцип на анализ. От етнолингвистична гледна точка с вярванията, забраните и препоръките са представени и светците лечители, лечебните практики, предметите с апотропейна функция и др.

Материалът е подреден в тематични рубрики и подрубрики. В рубриката *Болест* са систематизирани названията за хиперонима болест, за епидемия, за болестта според нейните характеристики като начин и продължителност на протичане, названията на различните видове болести – инфекциозни, болести на ушите, носа и гърлото, очни болести, сърдечно-съдови болести, болести на храносмилателната система, болести на ендокринната система, болести на дихателната система, болести на отделителната система, болести на опорно-двигателната система, болести на нервната система, психични болести, акушеро-гинекологични болести, кожни болести, венерически болести, детски болести, стоматологични заболявания, болести, свързани с вредното въздействие на топлината и светлината. Отделно са представени болестните

симптоми, лицата, които страдат от различни болести, физическите недъзи, действията, свързани с нарушаването на нормалната жизнена дейност на организма, лечебните средства, лечителите – общи названия и специализирани названия на лечители за отделни заболявания, действията и състоянията, свързани с лечебния процес и т.н.

В рубриката *Болести в народната демонология* са представени различни болести и болестни симптоми, причинени от зли сили, демонични и нечисти същества и животни, от клетви, магии, урочасване от зъл поглед, от преминаване през нечисто място и др. Тук са включени и названията за демони и нечисти животни, които според народните вярвания причиняват заболяванията, болните лица, местата и времето, които се смятат за нечисти, действията, свързани с разболяването и др.

По своята структура включените названия са еднолексемни и словосъчетания. Най-многобройни са еднолексемните названия, срв. *аляв, боленичев, бдлестник, грозничя, кила, либу̀рка, мър̀хавица, наг̀дойник, пол̀азница, п̀рша, сугребе, у̀стрел, у̀шница, черв̀енка, шу̀га* и т.н. (Витанова 2015а).

Освен еднолексемни названия в диалектите са широко разпространени и атрибутивните словосъчетания като: *бубра̀чка бдлес, бял брус, в̀оден зап̀ор, вра̀бчев д̀триш, гд̀сподьовата бдлест, дет̀инска болест, ѐдра с̀ипаница, ж̀ива р̀ана, л̀оша пр̀ишка, л̀ошата бдлес, л̀ошата р̀ана, л̀ошо г̀рло, нив̀ерна бдлькя, с̀уа бдлькя, ц̀рвен вѣтър, ч̀ерна к̀ашилица, чр̀евна грозничя* и др. Чрез словосъчетанията се постига по-голямо детайлизиране на названието на болестта по отношение на засегнатите органи, симптомите, възрастовата група, за която е характерно заболяването и т.н. Чрез тях се дава и оценка на заболяването.

В народната медицинска терминология са разпространени и композитните названия, които подобно на словосъчетанията създават по-конкретна представа за заболяването и неговите симптоми: *болѝдч, врт̀дглавѝтина, врт̀освѣт, врт̀дглаве, врт̀дгла̀ство, врт̀дглав, вълко̀ядина, вълч̀етр̀еси, г̀рлобдл, г̀рлобд̀лие, дерок̀ра̀ци, костобдл, костобд̀лие, к̀сокра̀чка, к̀сокра̀чица, ногобд̀лие, с̀рчова̀дица, трил̀етница* и т.н. (Витанова 2015а).

Народните названия за някои от болестите са резултат от субстантивация на форми на прилагателните имена, срв. *беловд̀цкото, вонк̀ашино, д̀етишко, добр̀ото д̀обрата, д̀обрио, ж̀ълтата, исп̀анската, та̀жната, черната* и т.н.

Състоянието на физически или психически дискомфорт се изразява и чрез фразеологизми като: *в̀ртѝ ми се глав̀ та, в̀ртѝ ми се д̀юн ъ̀та, зам̀айва ми се глав̀ та, зам̀ай ми съ св̀ ъ̀та, има̀м ш̀евет, ф̀ана ма шамат̀ата, ф̀анъ мъ шамат̀ та, има̀м мрас, ист̀урвам си цр̀ев̀ата, г̀ази ма бдлес, к̀упим си бдлес, най̀де ме бдлькя, мер̀ишем на з̀емня, нак̀арувам се у бдлес, патил̀ей п̀ тник, фр̀ ля̀м д̀ете* и др. (Витанова 2015а).

Един от механизмите за създаване на термини в народната медицина е метафоризацията. Метафоричното мислене на българина кодира в различни думи и изрази съвкупността от представите си за света (Асенова, Алексова 2008: 5). Въз основа на метафоричен пренос са се появили названия на бо-

лести или болестни симптоми като: 1. *бробинци* ‘студени тръпки по тялото’ – значението се е развило поради прилика с полазване от *бробинци* ‘мравки’; 2. *жёлка* ‘скрофули’ – значението се е развило поради прилика на подутите жлези по форма с костенурка; 3. *клин* ‘болки в кръста и слабините’ – по прилика на болката със забиване на клин; 4. *вълци* ‘ларингит’ – по прилика на болката със захапване на гърлото от вълци; 5. *бобџне* ‘дребна шарка’ – по прилика на обрива с бобови зърна. По метафоричен път са възникнали и названията *войници*, *вълчан*, *гробен* и др. Откриват се също и метафорични глаголи и изрази като: *гризè ме*, *гърми ми* (Витанова 2015а).

В основата на номинацията при народномедицинските названия стоят различни семантични признаци, посочващи цветове (*бџла червџнка*, *синя пришка*, *модринџ*, *жълтеница*, *чџрна кашлица*, *шарула*), качества (*грозница*, *лошотия*, *лоша пришка*, *залошавџя*, *добрџнка*, *дџбрата*, *мила*, *убава*, *тажница*, *бързика*), фитоними (*цветенце*, *ичумичиц*, *брожденџша*, *лџштенка*, *бобџне*), зооними (*магарешка кашлица*, *миша пришка*, *жабиче*, *жёлка*, *кокџшкин тџрнец*, *свински бџци*, *мачџтини*, *врабчџф џтриш*), части от човешкото тяло (*далџк*, *сърдџчица*, *зџзџ бица*), роднински названия (*бабичката*, *лџля*, *дедеџко*, *майка*, *сестричка*), етноними (*фрџнга*, *испанската болест*), характерно действие, свързано със заболяването (*бџгџвица*, *кџчџвица*, *вџртџш*, *пџдавица*, *нагџзушка*), числително име (*трилџтница*, *троџџнка*) и др. (Витанова 2015б).

Персонифицирането на болестите и свързването на тяхната поява със свръхестествени сили е причина за табуизиране на някои от названията за болести. Напр.: за ‘шарка’ – *блага и медена*, *медена-маслена*, *баба сипка*, *китка*, *мила*, *леличката*, *цветенце*, *цветенцето*; за ‘чума’ – *мома Руселена*, *майка*, *жива и здрава*; за ‘туберкулоза’ – *убава*, *благата*; за ‘синя пъпка’ – *дедеџко* и др. Евфемизмите по-често заместват имена на конкретни болести, но се табуизира и хиперонимът ‘болест’, срв. *здравичката*, *бели и цџрвени*, или названията за ‘епидемия’, срв. *бџгџтата*, *медени и маслени*, *дџбра* и др. В основата на евфемизмите е вярата в магическата сила на думите и желанието да не се предизвиква болестта, като се скрие нейното истинско име, защото болестите се възприемат като живи същества или демони, които не обичат да чуват имената си (Михайлова 1974, Попов 2000, Попов 2001 – 2002). Използването на роднински термин за назоваване на болести е един от най-разпространените начини за превръщане на чуждото в свое (Китанова 2017: 130) – *баба Шарка*, *милата майчица*, *лџля*, *сестрица* и др. Срещат се и лексеми с номинационен признак ‘връзка със сакралното’ – *богинка*, *господџвата болест*, чрез тях се неутрализира унищожителната сила на болестите, като се приобщават към божественото. При някои от евфемизмите е налице съответствие между обредното действие и словесната формула. Например при *медени и маслени* се прави връзка с обичая да се раздава мед за здраве. С други названия, означаващи нещо противоположно на болестта, се цели тя да бъде умилостивена, срв. *дџбра*, *бели и цџрвени*, *здравичката* и др. Към умилостивяване на болестта, стремеж да се спечели нейното благоразположение, са насочени и

умалителните названия, срв.: ‘болест’ – *болестица, болестчица*; ‘чума’ – *чүмица, чүмичка*; ‘шарка’ – *бабичката, леличка, леличката, сипчица, сипаничка, шәрчинка, цветенце, цветенцето*; ‘жълтеница’ – *жълтүшка*; ‘пъпка на венеца или на гърлото’ – *добрѝца* и др. Освен с положителни стратегии за табуиране езикът разполага и с отрицателни. При тях вместо названието на болестта се използват лексеми и словосъчетания с негативна конотация: *дявол, кози дявол, русалска болест, самодивска болест, грозница, лошата, лоша болест, черната кашлица, църната кашлица, черна болест*.

В българските диалекти са запазени названия, свързани с болестите и народната медицина, наследени от старобългарския език, срв.: *ендза, ёнза, йъндза, врач, дѣ гна, трѣска, шарка, мѡр* и др.

Друга част от народномедицинската лексика е заета от съседните езици или е навлязла в българския език чрез тяхното посредничество. Като гръцки заемки могат да бъдат посочени *насокомѝйо, втикѝд, фармакион, нефел, нехвѣл, нефѣлен, нефелѝт, бол* ‘ваксина’, *лавдано, молѣпсвам* и др. Немалко лексеми са турски заемки или са навлезли от арабски и персийски чрез посредничеството на турския език, срв.: *виран* (от пер.-тур. *viran*), *вир* ^{лн}, *данга* (от тур. *dinga*), *джара* (от тур. *yara*), *джерах(ин)* (от тур. *cerrah*), *джерахчи, илач* (от ар.-тур. *ilac*), *хекимин* (от ар.-тур. *hekim*), *икимжѝ, икинжѝйа, лукмарува* (от ар.-тур. *lokmanruhu*), *мараз* (от ар.-тур. *maraz*), *ограма* (от тур. *ugrama*), *патла* (от тур. *patlamak*), *сара* (от ар.-тур. *sara*), *хастанѣ* (от пер.-тур. *hastane*), *чарѣ* (от пер.-тур. *çare*), *чикакчѝйа* (от тур. *çikikçi*), *чүма* (от тур. *çima*) и др. Влиянието на румънски език е по-силно в банатския говор и в северозападните диалекти. В тях се откриват румънските заемки като *бүба, вражатѡр, вражатѡрин, куфур* ^{ла}, *неджѣл, слин, шкѡпям* и др. Унгарски е произходът на названието *вѣрномаи* в банатския говор (Витанова 2015а). Под влияние на официалната медицина в диалектите навлизат и нови лексеми, обикновено заемки, за номиниране на болнични заведения, лечебни средства и др. – *дѡктор, дофторѝца, фѣриул, аптѣкарин, болница, ламбалатория, дрогерия* и др.

Етнолингвистичният речник на народната медицина разкрива в лексикографски систематизиран вид още един фрагмент от езиковата картина на света. Лексемите от тематичните групи *здраве* и *болест* отразяват познанията и опита на българина в лечението и профилактиката на болестите, мястото на физическото и психическото здраве в неговата ценностна система, като често в използваните средства за лечение и предпазване от болестите се преплитат елементи от емпиричен рационализъм и магични представи (Каблешкова 2003: 11). Лечебният процес се осъществява като единство от участниците в процеса (болен и лечител), от прилаганите лечебни практики и лечебни средства, от мястото и времето на провеждане на лечението.

Речникът продължава и обогатява етнолингвистичната лексикография в България, за развитието на която Институтът за български език „Проф. Л. Андрейчин“ има водеща роля, и би представлявал интерес както за специалистите от научната общност, така и за по-широка читателска аудитория.

БИБЛИОГРАФИЯ

Асенова, Алексова 2008: Асенова, П., В. Алексова. Физическото и душевното състояние на човека според няколко балкански метафори. – В: *Съпоставително езикознание*, 2008, кн. 2, с. 5–17. // **Asenova, Aleksova 2008:** Asenova, P., V. Aleksova. Fizicheskoto i dushevno sastoyanie na choveka spored nyakolko balkanski metafori. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, 2008, kn. 2, s. 5–17.

Георгиев и др. 1971: Георгиев, Вл., Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. *Български етимологичен речник*. Т. I. А – З. Вл. Георгиев (ред.). София: Издателство на БАН, 1971. // **Georgiev et al. 1971:** Georgiev, Vl., Iv. Galabov, Y. Zaimov, St. Ilchev. *Balgarski etimologichen rechnik*. I. T. A – Z. Vl. Georgiev (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971.

Витанова 2015а: Витанова, М. Здравето и болестта в диалектите и фразеологията. – В: *Дзяло*, 2015, бр. 5 <www.abcdar.com > // **Vitanova 2015a:** Vitanova, M. Zdraveto i bolestta v dialektite i frazeologiyata. – In: *Dzyalo*, 2015, br. 5 <www.abcdar.com >

Витанова 2015б: Витанова, М. Номинационни особености на лексиката, свързана с народната медицина в българските диалекти. – В: *Българска реч*, 2015, кн. 3, с. 127–133. // **Vitanova 2015b:** Vitanova, M. Nominatsionni osobenosti na leksikata, svarzana s narodnata meditsina v balgarskite dialekti. – In: *Balgarska rech*, 2015, kn. 3, s. 127–133.

Каблешкова 2003: Каблешкова, Р. *Народната медицина. Етноложко изследване на Пловдивска област*. София: Мултипринт, 2003. // **Kableshkova 2003:** Kableshkova, R. *Narodnata meditsina. Etnolozhko izsledvane na Plovdivska oblast*. Sofia: Multiprint, 2003.

Китанова 2017: Китанова, М. Евфемизмите в българската традиционна култура. – В: *Известия на Института за български език*. Кн. XXX, 2017, с. 119–138. // **Kitanova 2017:** Kitanova, M. Evfemizmite v balgarskata traditsionna kultura. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*. Кн. XXX, 2017, s. 119–138.

Михайлова 1974: Михайлова, Д. Към евфемистичните названия на болести в български език. – В: *Български език*, 1974, с. 50–54. // **Mihaylova 1974:** Mihaylova, D. Kam evfemistichnite nazvania na bolesti v balgarskia ezik. – In: *Balgarski ezik*, 1974, s. 50–54.

Попов 2000: Попов, Б. Табуистични названия на болести в югозападните български говори. – В: *Македонски преглед*, 2000, кн. 1, с. 65–80. // **Popov 2000:** Popov, B. Tabuistichni nazvaniya na bolesti v yugozapadnite balgarski govori. – In: *Makedonski pregled*, 2000, kn. 1, s. 65–80.

Попов 2001: Попов, Б. *Табуистични названия в български език (в етнолингвистичен аспект и в съпоставка с други езици)*. Автореферат на дисертация за получаване на образователната и научна степен „доктор“. Благоевград, 2001. // **Popov 2000:** Popov, B. *Tabuistichni nazvaniya v balgarski ezik (v etnolingvistichen aspekt i v sapostavka s drugi ezitsi)*. Avtoreferat na disertatsia za poluchavane na obrazovatelната i nauchna stepen „doktor“. Blagoevgrad, 2001.

Попов 2001–2002: Попов, Б. Критерии за табуистичност на названията и структура на категорията табуистично название. – В: *Български език*, 2001–2002, кн. 1, с. 47–57. // **Popov 2001–2002:** Popov, B. Kriterii za tabuistichnost na nazvaniyata i struktura na kategoriyata tabuistichno nazvanie. – In: *Balgarski ezik*, 2001–2002, kn. 1, s. 47–57.

Илчев и др., 1974: Илчев, Ст., А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в.* София: Издателство на БАН, 1974. // **Ilchev et al., 1974:** Ilchev., St., A. Ivanova, A. Dimova, M.

Pavlova. *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX v.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1974.

Цонев 1910: Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София Т. 1. София: Държавна печатница, 1910. // **Tsonev 1910:** Tson-ev, B. Opis na rakopisite i staropечатnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. T. 1. Sofia: Darzhavna печатnitsa, 1910.

СРЕДНОВЕКОВНИ ИЗТОЧНИЦИ

ГЦ: Григорий Цамблак. *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак.* Подготвено от А. Давидов, Г. Данчев, Н. Дончева-Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. София: Издателство на БАН, 1983. // **GTS:** Grigorii Tsamblak. *Zhitie na Stefan Dechan-ski ot Grigorii Tsamblak.* Podgotveno ot A. Davidov, G. Danchev, N. Doncheva-Panayoto-va, P. Kovacheva, T. Gencheva. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983.

ЙЗл: Йоан Златоуст. Онзи, който не вреди сам на себе си, не може да бъде увре-ден от никого. – В: Илински Г. А. Златоструй Бычкова XI века. – *Български старини*, кн. 10, София, 1929. // **YZI:** Yoan Zlatoust. Onzi, koyto ne вреди sam na sebe si, ne mozhe da bade uvreden ot nikogo. – In: Ilinski G. A. Zlatostrui Bychkova XI veka. – *Balgarski starini*, кн. 10, Sofia, 1929.

ЛД: Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин.* Новобългарски паметник от XVII в. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013. // **LD:** Mladenova, O., B. Velcheva. *Loveshki damaskin.* Novobalgarski pametnik ot XVII v. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2013.

ПД: Добрев, И., Т. Славова. *Псалтир на Димитър.* София, 1995. // **PD:** Dobrev, I., T. Slavova. *Psaltir na Dimitar.* Sofia, 1995.

ПР: *Приписки в българските старопечатни книги (1806–1878). Част 1 (1806–1850).* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013. // **PR:** *Prip-iski v balgarskite staropечатni knigi (1806–1878). Chast 1 (1806–1850).* Sofia: Natsional-na biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2013.

С: Заимов, Й., М. Капалдо. *Супрасълски или Ретков сборник.* Том 1. Том 2. София: Издателство на БАН, 1982, 1983. // **S:** Zaimov, Y., M. Kapaldo. *Suprasalski ili Retkov sbornik.* Tom 1. Tom 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1982, 1983.

СЕ: Nahtigal R. *Euchologium Sinditicum.* Ljubljana, 1941, 1942.

ТД: Дьомина Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Текст.* София, Издателство на БАН, 1971. // **TD:** Dyomina E. I. *Tihonravovski damaskin. Tekst.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971.